

JAARBOEK VOOR
MUNT- EN PENNINGKUNDE

51

1964

KON. NED. GENOOTSCHAP VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE
AMSTERDAM

Commissie van redactie:

Dr. H. Enno van Gelder, Voorburg;

Drs. G. van der Meer, 's-Gravenhage;

Drs. O. N. Keuzenkamp-Roovers, Voorburg;

Prof. Dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta, Amsterdam.

Alle correspondentie betreffende redactie en administratie
te richten aan het secretariaat: Zeestraat 71B, 's-Gravenhage.

KORTE BIJDRAGEN

Een Romeinse gouden ring uit Zwolle — Drs. J. P. Guépin attendeerde ons op de volgende mededeling in het Jaarverslag over 1886 van het Kon. Penningkabinet. Onder de aanwinsten wordt daar als een der belangrijkste stukken genoemd een „aureus van Postumus met diens gelauwerd hoofd en het randschrift *POSTVMVS PIVS AVG* en op de keerzijde het beeld der Aequitas met *AEQVITAS AVG*. Deze zeldzame munt... is gevat in een zwaren massief gouden ring te zamen wegende ruim 25 gram. Dit stuk werd gevonden in de lente van 1886 bij het verwerken van zand op de Blokken in Assendorp, gemeente Zwolle". Uit de beschrijving is de munt te determineren als RIC 16. Helaas is de ring niet in de collectie gebleven: reeds tijdens het directoraat van Dr. H. J. de Dompierre de Chaufepié (1892—1911) werd hij blijkens een aantekening van diens hand vermist.

Muntringen uit de derde eeuw zijn tot dusver uit Nederland niet verder bekend. Wel bevindt zich in de verzameling van het Penningkabinet een verguld zilveren ring met een solidus van Constantius II, die vermoedelijk in ons land gevonden is.

JOH. S. BOERSMA

Een pseudo-muntsieraad uit Witmarsum — Mr. G. A. Bontekoe te Oosterwolde bracht onlangs het volgende merkwaardige stuk onder onze aandacht, dat wij dank zij zijn bemiddeling hier kunnen publiceren. Het is vele jaren geleden gevonden in een terp te Witmarsum en thans in particulier eigendom.

Het is een goudstuk met een gewicht van 3,26 g. De voorzijde draagt het portret van Valentinianus II, 375—392, met mantel en pareldiaadeem; het omschrift luidt van rechts naar links: *IMP(erator) VALENTINIANVS IVN(ior) P(ivs) F(elix) AVG(vstvs)*. De keerzijde is onbewerkt en vlak. Rechts van de kop zijn boven de *r* sporen zichtbaar van de aanzet van een oogje (Pl. IV, 4).

Het stuk is een navolging van een solidus van Valentinianus II, zij het met lichter gewicht en slechts eenzijdige voorstelling. Zowel het portret

als het omschrift vertonen barbaarse trekken, maar beide zijn nog duidelijk herkenbaar. De titulatuur met IMP komt bij Valentinianus II zelf niet voor, maar wel bij zijn oom Valens.

De bedoeling van dit pseudo-muntsieraad was de indruk te wekken, dat men met een munt te maken had, terwijl het uitsluitend bestemd was om gedragen te worden. Dat verklaart dan tevens de onbewerkte achterkant.

JOH. S. BOERSMA

Bij de beeldenaar van de gulden van 1680 — In de vergadering van de Staten van Holland van 3 december 1680 wordt de beeldenaar van de nieuwe munt, de gulden, vastgesteld. De gedeputeerden van Dordrecht hebben twee proeven naar verschillend ontwerp ter keuring meegebracht; op één ervan is een „Pallas” afgebeeld. Dit ontwerp wordt goedgekeurd behoudens enige veranderingen: de speer met hoed in haar rechterhand moet op de grond staan en niet, zoals eerst, op het boek en aan de andere zijde zal zij „worden gefigureerd, de Hand houdende of steunende op het voorsz. Boek, leggende op de voorsz. Colonne”¹. Zo kennen wij dan ook de eerste zilveren guldens. (Pl. IV, 3: ontwerp van 1681). Deze originele beeldenaar is wel verrassend maar er zijn toch weinig pogingen gedaan tot nadere verklaring. Wel heeft, bijna een eeuw geleden, Vermeulen² er op gewezen, dat zowel de spreuk als de combinatie van zuil en boek reeds voorkomen op een rekenpenning van 1590³. Maar hoe is men gekomen tot de keuze van deze hoofdfiguur, die allengs als Nederlandse Maagd werd opgevat³? Hoe de ongebruikelijke benaming Pallas in plaats van de voor de hand liggende naam Minerva? En hoe is men op het denkbeeld gekomen haar in deze houding uit te beelden?

De eerste twee problemen hangen nauw samen. Op een Hollandse rekenpenning van 1595 zien wij op de vz. (Maurits als?) Mars in krijgshaftige houding staan, op de kz. Minerva breeduit zitten⁴. Kennelijk wordt gedoeld enerzijds op de moed en dapperheid van prins Maurits, anderzijds op zijn wijs beleid. De met helm en wapenrusting getooide godin van de wijsheid was een waardig partner van de oorlogsgod Mars. Maar weldra wordt deze laatste vervangen door een andere, minder geciviliseerde figuur: de heros Hercules. Held en godin zullen de gehele 17e eeuw een geliefde combinatie blijven. Hun associatie stamt al uit de Griekse oudheid. Reeds op de metopen van de Zeus-tempel van Olympia, uit het tweede kwart van de 5e eeuw (echter in de 17e eeuw nog onbekend!) zien wij de godin Hercules bij zijn twaalf werken daadwerkelijk

steunen; de afstand die hen scheidt is echter duidelijk aangegeven. Ook als in de mythe later Hercules op de Olympus wordt opgenomen, zal hij toch nooit op gelijke voet staan met de goden. De eerste maal, dat wij in de 17e eeuw Hercules en Minerva samen zien verschijnen, is deze verhouding eveneens duidelijk weergegeven. Het is op een rekenpenning van de Neurenberger Hans Krauwinkel, één van een mythologische serie⁵. Godin en held staan naast elkaar; zij houdt haar rechterarm beschermend om zijn schouders. Evenals op de andere penningen van deze serie staan de namen erbij geschreven en wel Hercules en Pallas. Deze ongebruikelijke naam, in de oudheid slechts in de samenstelling Pallas Athena voor de godin gebezigd en dan nog slechts zelden, staat ook op de penning waarop de drie godinnen van het Paris-oordeel zijn afgebeeld; bij de twee andere staan de Latijnse namen, Venus en Juno⁶.

Ondertussen was de antieke Hercules — figuur met leeuwepelt en knots — het voorbeeld geworden van de wilde Germaan (en daarmee van de Batavier van onze schoolboekjes)⁷. Maar van de weeromstuit gold hij voortaan ook als nationale held en verpersoonlijking van vaderlandse dapperheid. En als wij op het vignet van de Leidse uitgever Joh. Maire van ± 1615 weer godin en held naast elkaar zien staan⁸ houdt zij nog beschermend de arm om hem heen maar de betekenis van het gebaar is vergeten. Dat blijkt uit het omschrift *Invicta Concordia* (onoverwinnelijke eendracht); het gebaar is een uiting van innige verbondenheid geworden. Elk spoor van de verhouding van schutspatroon tot beschermeling is verdwenen uit Rubens' ontwerp voor het titelblad van een in 1626 verschenen boek dat, zoals Van Luttermant⁹ heeft aangetoond, Lutma ten voorbeeld heeft gestrekt voor zijn beroemde penning van de Vrede van Munster in 1648. Zowel Bizot als Van Loon verklaren de voorstelling hiervan als Hercules de dapperheid en Pallas de wijsheid voorstellende.

Hiermede is nog wel niet de keuze van deze naam verklaard — wij zullen de oorsprong wel in een of andere litteraire bron of een geleend geschiedwerk moeten zoeken — maar er is toch aangetoond dat Pallas als zinnebeeld van wijsheid, speciaal van de overheid, was ingeburgerd. Een „Pallas” onderwijst ook de jonge Prins Willem III op een plakettepenning van Pieter van Abeele¹⁰.

Rest nog de vraag van de houding waarin Pallas is afgebeeld. Deze doet sterk denken aan die van een figuur, die de eeuwen door steeds weer op romeinse keizersmunten staat afgebeeld, de *Securitas*. Zekerheid, niet zozeer van de persoon als van de gemeenschap. Deze wordt in de 2e eeuw steeds uitgebeeld leunend op een zuil. Gewoonlijk houdt zij een lange

skepter in de rechterhand (Pl. IV, 1: sestertius van Antoninus Pius¹¹). In de 3e en 4e eeuw staat zij veelal met gekruiste benen en de rechterhand over het hoofd gelegd (Pl. IV, 2: solidus van Constans¹²). Het eerste type staat het dichtst bij onze Pallas.

Romeinse munten werden in de 16e en 17e eeuw al veel verzameld en waren ook uit menig boekwerk bekend; zij hebben zeker dikwijls tot voorbeeld gediend bij antieke voorstellingen. Mogelijk was ook de Minerva op de rekenpenning van 1595 ontleend aan de zittende Roma op de munten van Nero en andere keizers. Het zou van belang zijn de invloed van de romeinse munten grondig te onderzoeken. Misschien hebben zij het aanzijn gegeven aan menige nationale figuur als onze Pallas, die later als Nederlandse Maagd fungeerde. In 1680 toen na velerlei oorlogen onafhankelijkheid en voortbestaan van de Republiek gewaarborgd waren en veilige rust en vrede heersten, was de Securitas wel een zeer toepasselijk voorbeeld!

A.N.Z.—J.J.

¹ H. Enno van Gelder, *Munthervorming tijdens de Republiek 1659—1694*, Amsterdam 1949, p. 86-7; D. Groebe, *Bijdragen tot de kennis der muntzaken in de Vereenigde Nederlanden* (1832), p. 38-39.

² P. J. Vermeulen, in *Kronijk Historisch Genootschap Utrecht* 21 (1865), p. 166-171; Voor de rekenpenning Van Loon I, p. 412.

³ Vermeulen a.w.; A. Kuyper aangehaald in *De Geuzenpenning* 7 (1957), p. 40-41.

⁴ Van Loon I, p. 465, 2.

⁵ F. P. Barnard, *The Casting-Counter and the Counting-Board*, Oxford 1916, pl. 30, 32.

⁶ Barnard, pl. 30, 36.

⁷ H. van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding 1550—1880*, 's-Gravenhage 1952, p. 191-2, afb. 32-33.

⁸ Van de Waal, afb. 1.

⁹ R. van Luttervelt in *JMP* 43 (1956), p. 76-9, pl. 6.

¹⁰ J. W. Frederiks, *De meesters der plaquette-penningen*, Amsterdam 1943, afb. 3/4.

¹¹ RIC 641.

¹² Cohen 104.

Een halve reaal van Philips II — Door het Kon. Penningkabinet werd onlangs aangekocht een merkwaardige halve gouden reaal van Holland (Pl. IV, 7):

Vz. kop van Philips II naar links, DOMINVS MIHI ADIVTOR rozet.

Kz. gekroond wapen, PHS·DG·HISP·ANIARV·REX·COES·HOL.

Klop: Hollandse leeuw.

Van Gelder-Hoc 207-11b var.

Het stuk wijkt van het veel voorkomende type GH 207-11 daarin af, dat het omschrift de ongebruikelijke afkorting HISPANIARV REX in plaats van het gewone HISP·REX bevat. Deze afkorting, die alleen in de Vlaamse munt vrij veelvuldig gebruikt werd, is op Hollandse exemplaren uitermate zeldzaam. Behalve het hier behandelde stuk is een door Van der Chijs pl. 28,7 afgebeeld exemplaar (met HISPANIARV·REX·C·HO) en een exemplaar in een particuliere verzameling (met HISPANIARV·REX·COM·HOL) bekend. Veel intrigerender is echter, dat in dit geval duidelijk een wijziging in de stempel zichtbaar is: onder de letters ANIARV hebben oorspronkelijk de letters ANG·Z gestaan. De stempel heeft dus aanvankelijk het omschrift PHS·DG·HISP·ANG·Z·REX·COES·HOL vertoond.

Dit laatste maakt een zeer precieze datering van de met de gewijzigde stempel geslagen munt mogelijk. Toen Philips II in 1555 de troon besteeg, was hij gehuwd met koningin Maria I van Engeland en in overeenstemming daarmee luidt zijn titel op de bij ordonnantie van 21 juli 1557 ingevoerde Nederlandse munten steeds „koning van Spanje, Engeland enz.” (Hispaniarum Angliae etc. Rex). Na de dood van de koningin in 1558 en het derde huwelijk van de koning met Isabella van Valois op 31 januari 1560 werd bij ordonnantie van 31 maart 1560 gelast de Engelse titel weg te laten, zodat deze luidt Hispaniarum etc. Rex of, in de gebruikelijke afkorting HISP·Z·REX. Het ligt dus wel zeer voor de hand aan te nemen, dat in 1560 nog een niet of weinig gebruikte stempel met de Engelse titel voorhanden was en dat deze, na het binnenkomen van het bevel tot wijziging van de titel, veranderd werd om alsnog gebruikt te kunnen worden. Het hier beschreven exemplaar kan dus op zijn vroegst in 1560 geslagen zijn en, daar het nauwelijks aan te nemen is dat de stempel in ongewijzigde toestand jarenlang bleef liggen, waarschijnlijk niet veel later.

Deze datering op 1560 blijkt echter bijzonder moeilijk te verenigen met het chronologisch schema, dat indertijd¹ voor de reeks halve realen van uiteenlopend type werd opgesteld. Deze omvat in hoofdzaak drie typen:

GH 207-11a borstbeeld naar links, naam en titel op de vz., spreuk op de kz. (Pl. IV, 9)

GH 207-11b zelfde borstbeeld, naam en titel op de kz., spreuk op de vz. (Pl. IV, 8)

GH 207-11c borstbeeld naar rechts van geheel andere tekening, naam en titel op de kz., spreuk op de vz. (Pl. IV, 10).

Bovendien komen vrij vaak voor exemplaren met het borstbeeld naar links (als a en b) en aan beide zijden naam en titel of aan beide zijden

de spreuk van de Koning. Deze zijn te beschouwen als hybride stempelcombinaties tussen a en b.

Door middel van vergelijking met de gedateerde zilveren munten uit dezelfde periode, heb ik menen te kunnen aantonen, dat de halve realen a en b (benevens de hybriden) vervaardigd zijn met stempels van de hand van de Dordrechtse stempelsnijder Claude Noirot², werkzaam van 1545 tot omstreeks 1567; de veel zeldzamer stukken met de kop naar rechts daarentegen zijn vervaardigd met stempels gesneden door de Antwerpse stempelsnijder Jeronimus van den Manacker, die omstreeks 1571/2 ook stempels voor andere Hollandse munten heeft geleverd.

De stempels van Van den Manacker zijn inderdaad geheel conform het algemene type van de halve reaal, dat in 1557 voor alle Nederlandse munten werd voorgeschreven. Noirot heeft zich daarentegen voor een deel van zijn stempels een afwijking gepermitteerd, doordat hij — wat overigens voor de hand ligt — naam en titel van de Koning als omschrift rondom de kop heeft geplaatst en niet rondom het wapen. Het lag dan ook voor de hand aan te nemen, dat hij deze fout bij het begin van zijn produktie gemaakt heeft en naderhand, door Generaalmeesters op de onjuistheid hiervan gewezen zijnde, zich aan het algemene voorschrift heeft geconformeerd. Ik liet dan ook variant a chronologisch aan variant b voorafgaan.

Het thans aan de dag gekomen stuk wijst echter op een tegengestelde volgorde. Weliswaar zijn nog steeds geen Hollandse halve realen bekend met de Engelse titel, dus uitgegeven vóór 1560 (ook elders zijn in die eerste regeringsjaren van Philips II voornamelijk hele realen geslagen en weinig of geen halve realen), maar de oorspronkelijke staat van de hier behandelde stempel moet voor 1560 gemaakt zijn. Daar deze afgezien van de titulatuur geheel overeenkomt met Noirot's stempels van type b, dus met de spreuk op de vz., moet aangenomen worden, dat deze stempelsnijder wel degelijk bij het begin van de vervaardiging van halve realen de juiste stempels van type b heeft gemaakt: eerst met de Engelse titel (voor zover bekend niet tot uitgifte gekomen), daarna met de lange afkorting HISPANIARV, vervolgens met de gewone afkorting HISP·Z. Pas in de loop van de jaren 1560—1567 is hij dan om niet nader te achterhalen redenen, van het algemene patroon afgeweken en heeft hij een reeks stempels met afwijkende plaatsing van naam en spreuk vervaardigd, dus type a. Zijn opvolger, die zijn werk te Antwerpen deed, is uiteraard in overeenstemming met de daar en elders geldende praktijk, weer tot het algemene type teruggekeerd.

Tenslotte dient opgemerkt te worden, dat Noirot zich ook bij andere denominaties wel afwijkingen van de standaardtypen veroorloofd heeft. Zo was hij de enige stempelsnijder die het jaartal wegliet op de in 1562 ingevoerde halve en tiende Philipsdaalders, waarop in Holland pas in 1572, resp. 1571 het voorgeschreven jaartal werd geplaatst. Ook de vijfde Philipsdaalder sloeg hij — evenals trouwens zijn collega Arend Gheelvoet in Nijmegen — aanvankelijk zonder jaartal; later gaf hij deze het jaartal (15)67 op een volledig ongebruikelijke plaats, nl. onder het wapenschild op de vz.; ook hier keerde Van den Manacker, die in 1564 (nog tijdens Noirot's werkzaamheid) en 1571 stempels leverde, tot de gebruikelijke plaatsing terug.

H.E.v.G.

¹ JMP 1948, p. 45.

² JMP 1954, p. 94.

SUMMARIES OF SHORT NOTES

A gold ring with an aureus of Postumus — A Roman gold ring with an aureus of Postumus (RIC 16) was found near Zwolle in 1886 and incorporated into the collection of the Royal Coin Cabinet, where it cannot now be traced any longer.

A pseudo-coin ornament from Friesland — Many years ago a pseudo-coin ornament was found in a terp at Witmarsum. It is a one-sided barbaric imitation of a solidus of Valentinianus II, and it shows traces of a suspension ring (Pl. IV, 4).

The design of the guilder of 1680 — In 1680 the province of Holland decided to issue a new denomination, the silver guilder. Its reverse design, a standing „Pallas” is discussed here. Medallic examples are given of how she came to symbolize the wisdom of the government, the use of the name of Pallas instead of Minerva is commented on, and the attitude in which she is depicted is traced back to Roman coins (Pl. IV, 1-3).

A half real d'or of Philip II — The Royal Coin Cabinet has acquired a remarkable half real d'or of Holland, a variant of Van Gelder-Hoc 207-11b. Instead of the usual HISP. REX in the title on the reverse this coin has HISP. ANIARV. REX, but it is clearly visible that the die has been changed and that the original reading was HISP. ANG. Z. REX. When Philip II succeeded to the throne in 1555 he was married to Mary of England and consequently on his coins struck in the Netherlands from 1557 to 1560 he carried the title Hispaniarum Angliae etc. Rex. The above coin must therefore have been struck shortly after March 1560, when an order was issued to change the king's title. This dating has consequences for the chronology of the first two types of Philip's reals d'or struck for the province of Holland (v.G.-H. 207-11 a and b). It proves that the standard type (b) came at the beginning of the issue and was followed by the variant type (a) which only occurs in Holland (Pl. IV, 7-10).

1

2

3

4

6

5

7

8

9

10

